

Ochmański, Jerzy

Pogranicze litewsko-krywickie w epoce plemiennej

Przegląd Historyczny 61/2, 183-191

1970

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Pogranicze litewsko-krywiczne w epoce plemiennej

Zywiół litewski od niepamiętnych czasów cofa się na zachód pod naporem osadnictwa słowiańskiego. Ongiś, w II tysiącleciu przed naszą erą, jak dowodzą badania językoznawcze i archeologiczne¹, Bałtowie — których odłamem są Litwini — zajmowali rozległe obszary między Bałtykiem a dorzeczem górnej Oki. Zasiadali nie tylko swe historyczne siedziby, ale i dzisiejszą Białoruś oraz ziemię smoleńską. Słowianie zaś zamieszkiwali tereny na południe od Bałtów między Dnieprem a Odrą i dopiero później rozwinęli ekspansję osadniczą na północ.

Kiedy Słowianie przewalili pasmo osadnictwa bałtyjskiego docierając daleko na północ aż po Ładogę i rozcinając na dwie części terytoria bałtyjskie? Jest bowiem rzeczą pewną, że drobny lud Goljad, istniejący jeszcze w XII w. nad dopływem Oki górną Protwą, stanowił szczątek ludności bałtyjskiej². Ważnej, a na ogół nie uwzględnianej dotąd w literaturze naukowej wskazówki historycznej o rozciągłości siedzib Bałtów w połowie I tysiąclecia naszej ery dostarcza historyk Gotów Jordanes. Koło r. 550 zanotował on, że nad ujściem Wisły żyją jacyś *Vidivarii: post quos ripam oceani Aesti tenent, pacatum hominum genus omnino, quibus in austrum adsidet gens Acatzirorum fortissima*³.

Wedle świadectwa Jordanesa siedziby Aestiów, czyli Bałtów, ciągnęły się od oceanu, tj. Bałtyku na wschód, aż po lud zwany *Acatziri*. Nazwa tego ludu z pozoru tylko przypomina Agathyrów, o których Herodot powieǳiał, że graniczą ze Scytją i Neurami, a zajmują tereny na północ

¹ Od strony językowej obecność Bałtów w dorzeczu górnej Oki i górnego Dniepru uzasadnił pierwszy M. Vasmer, *Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. I: Die Ostgrenze der baltischen Stämme*, „Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse”, Berlin 1932, s. 637—666. Szczegółową analizę hydronimii tego obszaru dali niedawno W. N. Toporow, O. N. Trubaczew, *Linguwisticeskij analiz gidronimow Wierchniego Podnieprowija*, Moskwa 1962. Bałtyjskimi nazwami wodnymi na Białorusi zajął się już K. Buga, *Die Vorgeschichte des Aestischen (baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamensforschung*, [w:] *Streitberg Festgabe*, Leipzig 1924; toż po litewsku: *Aiščių praeiitis vietų vardų šviesoje* [w:] K. Buga, *Rinkiniai raštai* t. III, Vilnius 1961, s. 551—583.

Spośród archeologów pierwszy W. W. Siedow, *Sliedy wostocznobaltijskogo pogriebianogo obrjada w kurganach drevniej Rusi* obszerniej uzasadnił tezę o bałtyjskości tych ziem (por. *Sowietskaja Archeologija* nr 2, 1961, s. 103—121). Por. też M. Gimbutas, *The Balts*, London 1963; J. Antoniewicz, *Tribal territories of the baltic peoples in the Hallstatt — La Tène and Roman periods in the light of archeology and toponymy*, „Acta Baltico-Slavica” t. IV, 1966, s. 7—27. Ważną zasługę położył tu wybitny archeolog radziecki P. N. Tretjakow inicjując w Związku Radzieckim badania nad problematyką bałtyjską, którą omawia w swej ostatniej większej monografii: *Finnougrj, Balty i Sławianie*, Moskwa 1966.

² Por. ostatnio J. Antoniewicz, op. cit., s. 10 n.

³ Jordanes, *O proischozǳenij i dejanijach Gietow*, [w:] *Getica*, wyd. E. Skrzyńska, Moskwa 1960, s. 136.

od Dunaju nad rzeką Maris⁴. Jednakże od czasów Herodota upłynęło całe tysiąclecie i Agathyrsi zniknęli bez śladu. Za to w V wieku naszej ery w stepach nadczarnomorskich na północ od Morza Azowskiego pojawił się lud *Akaciri*. Było to plemię turskiego pochodzenia, które stanowiło część ordy Hunnów⁵. Ich to z pewnością miał na myśli Jordanes, który zarazem dał trafną charakterystykę obu ludów. *Aesti* — Bałtowie byli, jak wiadomo, ludem rolniczym, stąd płynęło ich (względnie) pokojowe usposobienie, natomiast *Acatziri* jako stepowcy z natury rzeczy przejawiali wojowniczość.

Gdzie siedziby Bałtów stykały się z terenami zajętymi przez *Akacirów*? Najprawdopodobniej styk ten miał miejsce na południowo-wschodnim krańcu osadnictwa bałtyckiego, za którym już zaczynały się opanowane przez kozacków stepy. Krańcem tym było dorzecze rzeki Cny, dopływu Oki i górnego Donu. Na tym bowiem obszarze kończy się bałtyjska hydronimia, a zaczynają się nomenklatury pochodzenia irańskiego i turskiego⁶. Tak więc siedziby Bałtów, zgodnie ze wskazówką Jordanesa, ciągnęły się w połowie I tysiąclecia naszej ery nieprzerwanym pasmem od ujścia Wisły aż po Cnę na wschodzie. Wprawdzie H. Łowmiański sądzi, że informacja Jordanesa o graniczeniu *Aestiów* z *Akacirami* jest niezupełnie ścisła, gdyż — jego zdaniem — „już w IV w. pas osadnictwa bałtyjskiego został przerywany przez Słowian”⁷, jednak teza jego nie jest przekonywująca. Słowianie bowiem pojawili się nad jeziorem Ilmeń, czyli w okolicach przyszłego Nowogrodu Wielkiego, nie wcześniej niż około VII w.⁸ Mniej więcej w tym samym czasie rozwinęło się na późniejszej Białorusi osadnictwo Krywiczów. W świetle danych archeologicznych, a także językowych, Krywicze przybyli nad środkowy Niemen w drugiej połowie I tysiąclecia naszej ery, nie prędzej jednak niż w wieku VII⁹.

O granicy etnicznej litewsko-ruskiej w dobie plemiennej można, jak to wykazał H. Łowmiański¹⁰, sądzić na podstawie rozmieszczenia nazw miejscowych typu Krywicze. Nazwy miejscowe, pochodne od nazw plemiennych lub identyczne z plemiennymi, dają się podzielić na dwie grupy. Jedne z nich tworzą się na kresach osadniczych własnego plemienia w styku z obcym ludem lub plemieniem i dlatego bywają nierzadko przez swych sąsiadów określane nazwą właściwą całemu plemieniu, do którego należą. Są to nazwy plemienne peryferyjne, czyli kresowe. Druga grupa miejscowych nazw plemiennych to nazwy tych osad, które powstały w głębi obcego terytorium, przeważnie w drodze kolonizacji jenieckiej. Są

⁴ Herodot, *Dzieje*, IV, 100; H. Łowmiański, *Początki Polski* t. I, Warszawa 1963, s. 105 n.

⁵ M. I. Artamonow, *Istortija Chazar*, Leningrad 1962, s. 55—57.

⁶ W. W. Siedow, *Balto-iranski kontakt w dneprrowskom lewobiereże*, „Sowiet-skaja Archeologija” nr 4, 1965; tenże, *Iz gidronimi wołgo-okskogo miedzudreczija. Pitannija onomastiki*, Kyiw 1965, s. 285—290. Por. też O. N. Trubaczew, *Iz opyta issliedowanija gidronimiji Ukrainy*, „Baltistica” t. IV, 1968, 1, s. 48. Cna ma bałtyjska etymologię (K. Buga, *Rinktiniai raštai* t. I, Vilnius 1958, s. 527 n.; t. III, s. 506, 885).

⁷ H. Łowmiański, op. cit. t. II, Warszawa 1964, s. 88. Otóż słowiańska kultura zarubiniecka (II w. p.n.e. — II w. n.e.) docierała wzdłuż Dniepru tylko do Berezyny dnierprzańskiej. Por. J. W. Kucharenko, *Zarubinieckaja kultura*, Moskwa 1964, mapa na s. 9 i tablica 1.

⁸ H. Łowmiański, op. cit. t. III, Warszawa 1967, s. 91.

⁹ F. D. Gurewicz, *Driewnosti bieloruskogo Ponemanija*, Moskwa—Leningrad 1962, s. 76.

¹⁰ H. Łowmiański, op. cit. t. II, s. 46 n., 92 n. i przypis 281 oraz mapa na s. 95.

to nazwy plemienne eksterytorialne, niestety nieprzydatne dla badań nad rozwojem osadnictwa danego plemienia i jego granicami. Cenna za to jest grupa nazw plemiennych kresowych, a to z uwagi na ich archaiczność, bowiem często są one wcześniejsze od źródeł pisanych i zwykle nie późniejsze niż epoka upadku organizacji plemiennych. Powstanie państwa, które na Rusi wytworzyło się w IX—X w., doprowadziło do zaniku nazw plemiennych, ustąpiły one bowiem miejsca jednej nazwie Rusi, wspólnej dla całego kraju¹¹. Nazwa Krywicze ujawnia dłuższą żywotność, bowiem na Rusi wyszła z użycia dopiero w XII w.¹², a dłużej przetrwała w sąsiedztwie, skoro jeszcze w początkach XIV w. kronikarz krzyżacki Dusburg na określenie ziemi nowogródzkiej posłużył się terminem *terra Criwicia*¹³, zaś Łotysze przechowali ją do dziś jako oznaczenie całej Rusi: *Kriewija*. Nazwa plemienna Krywicze przetrwała na Litwie zapewne nieco dłużej niż na Rusi, w każdym jednak razie w XIV w. nie była już używana, bowiem źródła litewskie posługują się niezmiennie określeniami Ruś, ruski¹⁴. Tedy nazwy miejscowe w postaci Krywicze na pograniczu litewsko-ruskim nie mogą pochodzić z okresu późniejszego niż wiek XII—XIII, i wcześniejszego niż wiek VII—VIII.

Rozmieszczenie nazw Krywicze w dawniejszej ziemi połockiej i późniejszej mińskiej jest charakterystyczne. Wszystkie one znajdują się w zachodniej połaci ziemi połockiej i mińskiej i to na zachód od wzmiankowanych przez latopisy grodów na linii Stonim—Nowogródek—Mińsk—Izjasław (Zasław)—Łohojsk. Za najstarszy z tych grodów uchodzi Zasław, który miał być wzniesiony z polecenia w. ks. Włodzimierza Świętosławowicza dla jego syna Izjasława, a więc przed r. 1015¹⁵. Trudno wątpić w to, że Zasław powstał na rubieży litewsko-ruskiej jako strażniczy gród ruski, skoro tuż na zachód od miasta przetrwały litewskie nazwy miejscowe, jak Girniele, Girewicze, Polikszy, Szwiły.

Czerpiąc wskazówki z rozmieszczenia miejscowości Krywicze H. Łowmiański ustalił dla epoki plemiennych następującą zachodnią granicę osadnictwa krywickiego: ciągnie się ona „długą wygiętą linią od miejscowości Krywicze nad rzeką Serweczem na wschód od jez. Narocz poprzez 2 wsie na zachód od Rakowa (o 2 mile), wieś przy Niemnie na półn. zachód od Nowogródka, wieś przy rz. Zelwiance między Wołkowyskiem a Słonimem aż po 2 wsie w okolicy Pińska na półn. zachód i zachód od tego miasta — na obszarze niewątpliwie dregowickim”¹⁶. Dane H. Łowmiańskiego są

¹¹ H. Łowmiański, *O znaczeniu nazwy „Ruś” w wieku X—XIV*, KH nr 1, 1957, s. 32—46.

¹² *Ipatiewskaja lietopis*, [w:] *Połnoje Sobranije Russkich Lietopisiej* t. II, Moskwa 1962 (przedruk z wydania 1908 r.), s. 292, (1128 r.), s. 521, (1162 r.); W. W. Siedow, *Kriwicz*, „Sowietskaja Archeologija” nr 1, 1960; J. Ochmański, *Krywicze*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich* t. II, cz. 2, Wrocław 1965, s. 535 n. Podobnie żywa jest jeszcze w połowie XII w. nazwa Wiatycze (*Ipatiewskaja lietopis*, s. 343, 1147 r.).

¹³ P. Dusburg, *Cronica terrae Prussiae*, [w:] *Scriptores Rerum Prussicarum* t. I, Leipzig 1861, s. 180, lib. III, cap. 322.

¹⁴ Widać to np. z listów Giedymina. Por. *Gedimino laiškai*, wyd. W. T. Paszuto i I. W. Stahl, Vilnius 1966.

¹⁵ N. M. Tichomirov, *Drewnierusskije goroda*, Moskwa 1956, s. 368—371. O granicach ziemi połockiej w X—XIII w. por. L. W. Aleksiejew, *Połockaja ziemia*, Moskwa 1966, s. 142 (Mińsk), s. 178 (Zasław), s. 181 (Łohojsk).

¹⁶ H. Łowmiański, op. cit. t. II, s. 93, przypis 281. Za kolonie krywickie na obszarze dregowickim bierze nazwy Krywicze badacz białoruski M. J. Griblat, *Bielorusy. Ocziertki proischozhdienija i etniczneskoj istorii*, Mińsk 1968, s. 101—102. Autor nie zdaje sobie jednak sprawy z tego, że nazwy miejscowe typu plemiennego są

niepełne, gdyż na odcinku zachodnim od Serweczy po Zelwiankę znajdował on tylko 5 miejscowości Krywicze. Dalsze badania pozwoliły wykryć jeszcze 3 osady Krywicze¹⁷. Pomocną dla ustalenia pogranicza litewsko-krywickiego w dobie plemiennej jest grupa nazw miejscowych typu Rusaki. Nazwy te są późniejsze, muszą bowiem pochodzić z okresu, kiedy nazwa Ruś wyparła nazwę Krywicze, czyli przynajmniej w wieku XIII—XIV. Jakoż zgodnie ze spostrzeżeniem o późniejszej chronologii Rusaków daje się zauważyć, że osady te występują na ogół zawsze na zachód od linii wyznaczonej przez miejscowości Krywicze. Rusaki dają więc cenną wskazówkę o postępach osadnictwa ruskiego na pograniczu litewskim w okresie poplemiennym, średniowiecznym.

Rubież litewsko-krywicka daje się śledzić przy pomocy nazw Krywicze i Rusaki poczynawszy od Plisy. Pobliskie Krywicze wskazują na wczesną obecność żywiołu ruskiego w okolicy Plisy. Stąd osadnictwo ruskie posunęło się później znacznie na zachód, co uwidaczniają Rusaki, dwie osady na wschód i na zachód od jeziora Głubokiego. Dokszyce stanowiły, zdaje się, wyspę osadnictwa litewskiego. Wyżej Dokszyc na wysokości osady Litewce zatrzymała się kolonizacja ruska z północy, ale dotarła pod Dokszyce chyba z południowego wschodu, na co by wskazywały poddokszyckie Krywiczanie.

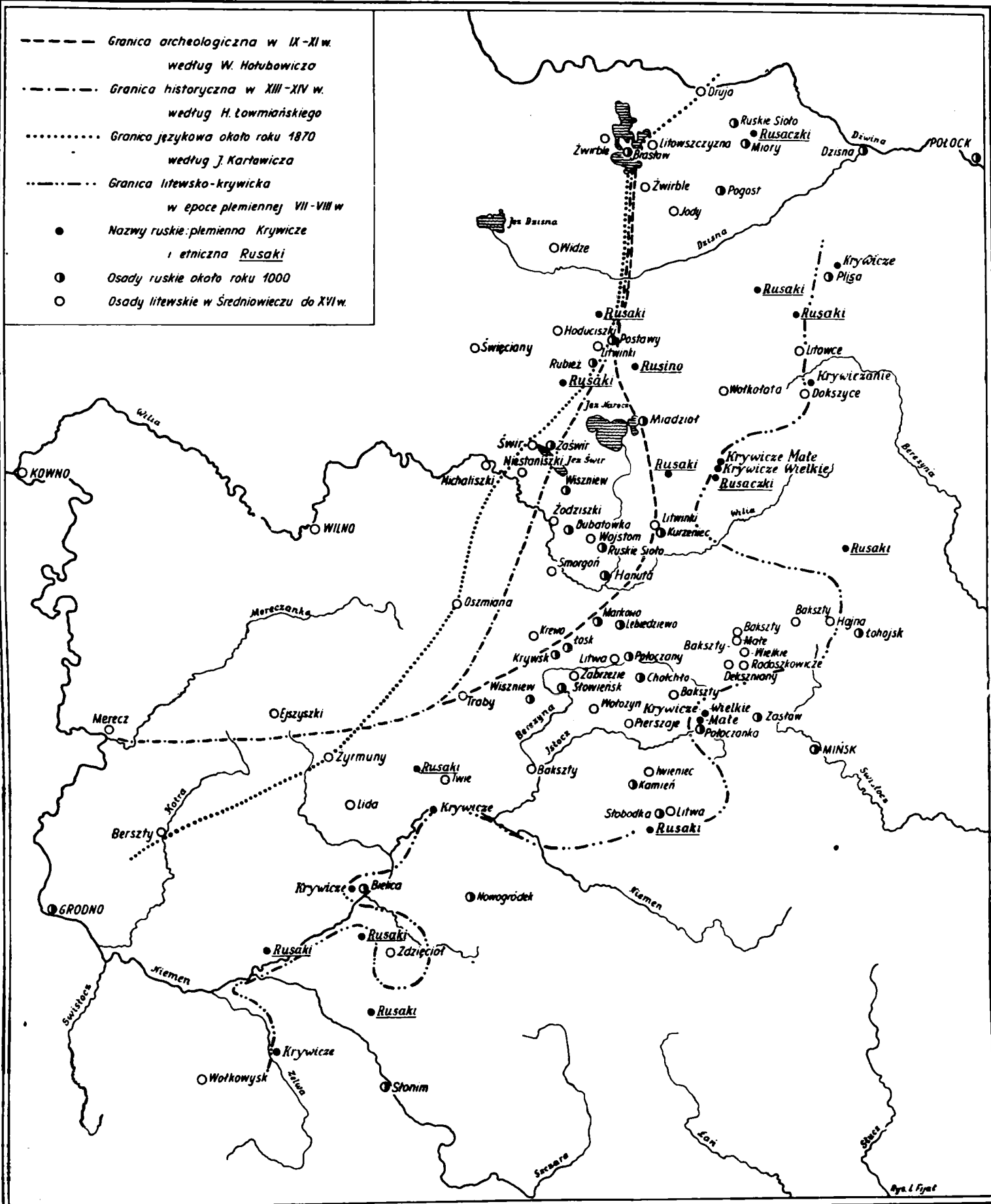
Ominawszy Dokszyce osadnictwo krywickie pociągnęło na południowy zachód na Budslaw aż nad rzekę Serwacz, gdzie dwie wsi Krywicze wyznaczają dalszy odcinek granicy litewsko-krywickiej, a położone od nich 16 km na zachód Rusaki mówią o późniejszym przesunięciu się tej granicy. Krywicze dotarły też do Kurzeńca, gdzie osady Litwinki i Rymsza położone były na skraju terenu litewskiego. Od Kurzeńca granica zwracała na wschód do rzeki Wilii i Ilii i otaczała półkołem wysuniętą na wschód placówkę litewszczyzny, zaznaczoną przez cztery osady Bakszty na północ od Radoszkowicz i przez Hajnę, jedną z pierwszych parafii katolickich w państwie litewskim, fundowaną przez Jagiełłę w r. 1387.

Obecność żywiołu ruskiego na zachód od Zaslavia w w. XI (kiedy w 1015 r. powstał gród Izjasław) poświadczają Krywicze Wielkie i Krywicze Małe, stanowiące wyraźny wtętnę na obszarze litewskim, gdyż otoczone są przez wsi o brzmieniu litewskim, jak wspomniane Girniele etc. ze wschodu i Bakszty, Gierduciszki z zachodu. Linia Ruków-Wołna odznaczająca się słowiańską toponomastyką stanowi dalszy odcinek granicy litewsko-krywickiej na wysokości Mińska. Rusaki na zachód od Rubieżewicz dowodzą, że Rusini przeniknęli na południe od Wołmy później i skolonizowali okolice Derewny oraz Kamienia zatrzymując się na błotach dopływów Berezyny niemeńskiej.

eksterytorialne i peryferyjne, wszystkie bowiem zalicza do grupy nazw eksterytorialnych. Niepotrzebnie też zalicza do grupy nazw krywickich Krewo, Zakrewo i Křejwançe, gdyż są one wyraźnie litewskiego pochodzenia.

¹⁷ Są to Krywicze Pliśkie, drugie Krywicze nad Serwecą i Krywicze Bielickie. L. W. Aleksiejew, op. cit., s. 13 na swej mapie archeologicznych kultur białoruskich wykazuje 10 nomenklatur Krywicze, w tym dwie na północ od Dźwiny. Atoli w tekście nie daje ich wykazu, toteż wolno podejrzewać, że pod nomenklatury Krywicze podciągnął on również Krywsk pod Łoskiem. W łuku dolnym Berezyny niemeńskiej umieścił on nie znaną tu nazwę Krywicze. Aleksiejew powtórzył zapewne dane, jakie zebrał N. P. Barsow, *Oczierki russkoj istoriczeskoj gieografii*, Warszawa 1885, s. 174—180. Otóż nomenklatury ze rdzeniem *kriv* powstały chyba niezależnie od nazwy Krywiczów (H. Łowmiański, op. cit. t. II, s. 92 n., przypis 281). M. J. Gridla t, op. cit., s. 102 wylicza toponimy Krywicze w 10 rejonach: Głębokie, Dokszyce, Miadzioł, Wilejka, Mołodeczno, Iwie, Słonim, Lubań i Pińsk. Na badanym tu terenie nie udało się znaleźć Krywicz w rejonie Wilejki.

- Granica archeologiczna w IX-XI w.
według W. Hołubowicza
- · - · - Granica historyczna w XIII-XIV w.
według H. Łowmiańskiego
- Granica językowa około roku 1870
według J. Kartawicza
- · - · - Granica litewsko-krywicka
w epoce plemiennych VII-VIII w.
- Nazwy ruskie: plemię Krywicze
i etniczna Rusaki
- Osady ruskie około roku 1000
- Osady litewskie w Średniowieczu do XVI w.

Na teren ziemi nowogródzkiej osadnictwo krywickie wkroczyło prawdopodobnie od strony Mińska, ze wschodu. Krywicze nie przekroczyli jednak Niemna na północ od Nowogródka, gdyż świadczy o tym nie tylko osada Krywicze po lewym brzegu Niemna na wysokości miejscowości Iwie, ale i znana wiadomość o Wojsielku, synu Mendoga. W połowie XIII w. Wojsielk, powiada latopis, „uczynił sobie monastyr na rzece na Niemnie”, między Litwą a Nowogródkiem¹⁸. Mniejsza o lokalizację tego monastyru, który najprawdopodobniej wzniesiony został w słynnym później Ławryszewie. Ważna jest wiadomość ogólniejsza, że między Nowogródkiem a Litwą w połowie XIII w. granicę stanowił Niemen¹⁹.

Niemen jednak przekroczyli Krywicze i to z terenu Nowogródzczyzny, ale na zachód od Nowogródka. Dowodzą tego Krywicze położone na prawym litewskim brzegu Niemna, zaledwie parę kilometrów na zachód od Bielicy. Krywicze Bielickie nie były osadą eksterytorialną, bowiem zarówno sama Bielica, jak i okoliczne wsi Krasnaja, Porecze, Bielowce, noszą nazwy czysto słowiańskie. W północno-zachodniej Nowogródzczyźnie zachodnia granica krywicka oparła się o rzekę Mołczadz. Za Mołczadz bowiem utrzymała się, zasilona w końcu XIII w. przez uchodźców jaćwieskich (dowodem wieś Jatwież na północ od Zdzięcioła), ludność litewska we włości zdzięciolskiej, w której język litewski mimo oderwania tego obszaru od zwartego terytorium litewskiego, przetrwał aż do naszych czasów²⁰.

Zasiedlili też Krywicze okolice Słonimia po linii Wysock—Derewna—Słonim i posunęli się na północ klinem między rzekami Szczarą a Zelwą aż po Niemen. Na Zelwie osadnictwo ruskie zatrzymało się, jak wolno wnosić z położenia osady Krywicze na zachód od Dereczyna²¹. Ziemia wołkowyska, sądząc z licznie zachowanych na niej nazw litewskich, była podówczas i chyba też później, zamieszkała przez Litwinów, przynajmniej w części północnej od linii Dziergiele—Rupejki—Wołkowysk, a dalej Oszmiańce etc.²²

Sioło Jatwież tuż na zachód od Wołkowyska przemawia za litewskością tej ziemi. Gdyby obszar ten był jaćwieski, pojawienie się nazwy plemiennej Jaćwież byłoby na tym obszarze wykluczone.

Ustalenie granicy etnicznej litewsko-krywickiej nie przesądza jeszcze wcale, czy poza wytyczoną przez osady Krywicze linią nie pozostały wyspy litewszczyzny. Jedną z nich były Dokszyce. Badanie nazw miejscowych na Białorusi prowadzi też do wykrycia wyraźnie litewskiego obszaru językowego między Kosowem a Różaną. Znajduje się tam grupa litewskich nazw miejscowych, której granice wyznaczają wsi: Jundziłowi-

¹⁸ *Ipatiewskaja lietopis*, s. 859.

¹⁹ J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed unią lubelską*. Warszawa 1912, s. 4; H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 3: *Historia*, Warszawa 1968, s. 18 zaprzecza, jakoby Niemen stanowił wówczas granicę etniczną litewsko-ruską na odcinku nowogródzkim. Wniosek ten należy uzupełnić: Niemen nie stanowił tej granicy tylko na wysokości Bielicy, gdzie utworzyła się niewielka enklawa ruska.

²⁰ Dialekt ten badał ostatnio językoznawca litewski A. Vidugiris przygotowując rozprawę pt. *Zietelos tarmė* (Narzędzie zdzięciolskie).

²¹ Sądząc z występowania na terytorium Nowogródzczyzny nazw Krywicze typu wyraźnie peryferyjnego wydaje się, iż odpowiada prawdzie określenie przez Dusburga ziemi Nowogródzkiej jako *terra Crivicia*. L. W. Aleksiejew, op. cit., s. 50 uważa, że osadnictwo krywickie kończyło się w rejonie Mińska-Zasławia, gdzie w X—XI w. zetknęło się rzekomo z kolonizacją dregowicką.

²² Dalsze osady litewskie w okolicy Wołkowyska: Wejszyce, Reksty, Żadejki, Lebiedzie, Skuraty, Wołpa, Niemejki, Zelwiany, Zelwa, Domieniszki, Pacewicze.

cze, Mizgiry, Bołty, Darguże, Bućki, Towcwiły, Kulesze, Milejki, Żmojdziazi, Juraszki, Skuraty i Jaćwież²³. Nazwa tej ostatniej wsi wskazuje na jaćwieskie (a więc XIII-stowieczne) pochodzenie przynajmniej części ludności tego terenu. Natomiast Żmojdziazi — o ile nie są zwykłą nazwą geograficzną (od žemas-niski) — dowodzą, że istniał tu jeszcze drugi prąd kolonizacyjny litewski (żmudzki). Wygląda na to, że wyspa osadnictwa litewskiego między Kosowem a Różaną powstała dopiero w średniowieczu²⁴.

Natomiast wątpliwe wydaje się, czy podobnie późnego pochodzenia jest inna wyspa litewszczyzny, a mianowicie włość Obolce pod Orszą na Białorusi wschodniej²⁵. Zdaniem H. Łowmiańskiego osadników litewskich ściągnął tu Olgierd²⁶, który od około r. 1318 do 1345 (kiedy został w. ks. litewskim na Wilnie) rządził tą dzielnicą. Niewątpliwym śladem rządów Olgierda w Witebsku jest spotykany tylko w ziemi witebskiej litewskiego pochodzenia termin *żibentjaj*²⁷, oznaczający grupę sług, którzy dbali o oświetlenie zamku. Ale czy ten lituanizm, których sporo jest w języku Rusi litewskiej, wskazuje, że Olgierd z dalekiej Litwy ściągnął do ziemi witebskiej także grupę wieśniaków? Po cóż by to czynił, skoro na miejscu dosyć było do służby chłopów Rusinów. Raczej należy sądzić, że Litwini oboleccy stanowią szczyłek bałtyjskiej starolitewskiej ludności w okolicy Orszy, za czym przemawia bałtyjska toponomastyka i hydronimia tego obszaru²⁸.

²³ Dalsze wsie litewskie w tych granicach: Juraszki, Trybuszki, Szygany, Zybajny.

²⁴ Zwraca uwagę, że Poleszycy nazywali ludność okolic Kosowa i Różany mianem „Litwiny”. Por. J. Obrębski, *Problem etniczny Polesia*, „Sprawy Narodowościowe” t. X, 1936, mapa po s. 16. Otóż nie można odrzucać możliwości przetrwania bałtyjskich osad między Kosowem a Różaną. Był to zakątek mało dostępny dla osadnictwa ruskiego, ochroniany szerokim pasmem błot i puszczy od strony Jasiołdy i Polesia. Na ten teren mogli za Trojdena przybyć Jaćwiegowie i zmieszać się z żyjącą tu ludnością bałtyjską. Nazwa osady Żmojdziazi niekoniecznie musi mieć żmudzką genezę, jej pochodzenie może być topograficzne (ludzie żyjący w dolinie).

²⁵ J. Ochmański, *Ludność litewska we włości Obolce na Białorusi wschodniej w XIV—XVI wieku*, „Acta Baltico-Slavica” t. V, 1967, s. 147—158.

²⁶ H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, s. 18, przypis 41.

²⁷ K. Jablonskis, *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinii kalboje* t. I: *Tekstai*, Kaunas 1941, s. 268—269, nr 202. Nazwa *żibentjaj* pochodzi od lit. *žibinti* — świecić, zapalać światło.

²⁸ Zachodzi możliwość, iż litewska ongiś włość Obolce stanowiła tylko szczyłek większej wyspy starolitewskiego osadnictwa w okolicach Orszy. Otóż na południowy zachód od Orszy leżą Szawle, lit. Šiauliai; na północ od Orszy znajdują się Bołtuny, lit. Baltunai; na wschód od Orszy położona jest Parejka, por. lit. Parija; tuż pod Orszą leżą Antowile, lit. Antaviliei. Wreszcie nazwa samej Orszy, rzeki i miasta, które od niej wzięło nazwę, ma litewską etymologię. Por. W. N. Toporow, O. N. Trubaczew, op. cit., s. 200. Żywiół litewski w powiecie orszańskim musiał być dość silny, skoro jeszcze w r. 1880 na 88 945 mieszkańców liczono tu 8 383 (tj. około 10%) katolików, niewątpliwie litewskiego pochodzenia (por. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* t. VII, Warszawa 1886, s. 603). Litwini oboleccy stanowili pewnie szczyłek większej wyspy osadnictwa litewskiego, jaka w I tysiącleciu n.e. istniała chyba w ziemi witebskiej w okolicach Lepla i na wschód od niego. W pobliżu Lepla istniało wtedy 6 grodów o kulturze ceramiki „sztrychowanej” czyli kreskowanej, której bałtyjskość jest powszechnie uznawana. Po drodze do Smoleńska dalsze 4 grody wykazują ślady tej kultury: Łukomla, Sokolnia, Czerkasowo i Hermany. Por. L. W. Aleksiejew, *Archeologiczeskije pamjatniki epochi żelaza w śriedniem tieczienii zapadnoj Dwiny*, [w:] *Woproy etniczieskoj istorii narodow Pri-baltiki po dannym archeologii, etnografii i antropologii*, Moskwa 1959, s. 273—315, mapa po s. 274 oraz nr 285, 288, 289, 290, 293, 319, także 263, 405, 423, 455, 476. Autor ten zresztą stwierdza (s. 277), że południową część ziemi połocko-witebskiej zajmowały wówczas plemiona letto-litewskie.

W świetle nazw miejscowych Krywicze można obecnie uściślić wywód H. Łowmiańskiego, który stwierdza, że w XII—XIII w. granica polityczna litewsko-ruska biegła na ogół wzdłuż linii grodów ruskich: Grodno, Wołkowysk, Słonim, Nowogródek, Mińsk, Zasław i Łohojsk. Istotnie, była to — jak dowodzi ten uczony — „stara granica polityczna Rusi Kijowskiej, a przedtem plemienna dregowicka i krywicka, ustalona chyba już w dobie stabilizacji osadnictwa ok. VII w. Jednak osadnictwo dregowickie i krywickie bardzo wczesnie przeniknęło poza ten obszar pograniczny litewski, pustynny lub o słabym zaludnieniu”²⁹. Uściślenia są następujące: od Łohojska granica polityczna a zarazem etniczna litewsko-krywicka biegła na północ, zakreślała nad Serweczę, by, ominąwszy litewskie Dokszyce od wschodu, osiągnąć rzekę i pewnie gród Dżisnę. Osadnictwo krywickie wczesnie też przekroczyło Niemen, mianowicie na wysokości Bielicy, jednak większych postępów po prawym brzegu Niemna nie poczyniło. Rzeka Zelwa stanowiła na wysokości Wołkowyska granicę litewsko-krywicką, północna część przyszłego powiatu wołkowyskiego pozostawała litewska. Po lewym brzegu Niemna pozostała wyspa osadnictwa litewskiego (z domieszką jaćwieską) — włość Zdzięcioł.

Granica etniczna litewsko-krywicka bardzo wczesnie, najpóźniej od XI w., przestała pokrywać się z granicą polityczną Litwy plemiennej i księstwa połockiego. W głębi terytorium litewskiego jako gród strażniczy powstał koło połowy XI w. gród księcia Briaczysława (1001—1044), zwany później Brasławiem³⁰. Zabezpieczał on od strony litewskiej panowanie Połocka nad Dźwiną; na odcinku letgalskim bezpośrednią kontrolę nad dźwińską drogą wodną spełniały zawisłe od Połocka grody-księstwka Kukenois i Gercike. W ślad za grodem w okolicach Brasławia pojawiło się i osadnictwo ruskie. Na południowy wschód od Brasławia w epoce księstwa połockiego musiał uformować się ruski Pogost, którego nazwa nawiązuje do systemu skarbowego Rusi kijowskiej, zaprowadzonego przez Olgę. W systemie tym *pogost* oznaczał włość „ciągnącą” daniny od głównego sioła. Na odcinku zachodnim granicę osadnictwa ruskiego wyznaczają następujące większe miejscowości: Brasław, Pogost, Postawy, Miadzioł, Krywicze Serweckie, Kurzewiec, Dubatówka, Ruskie Sioło nad Naroczą, Hanuta, Markowo, Lebiedziwo, Łosk, Chołchło, Krywicze Zasławskie, a dalej na południe Kamień i Słobodka. Wokół tych miejscowości wszędzie widnieje masa osad o nazwach słowiańskich. Natomiast dużo nazw miejscowych litewskich skupiło się wzdłuż łamanej linii wyznaczonej przez miejscowości: Druja, Jody, Widze, Hoduciszki, Swir, Żodziszki, Wojstom (na zachód), Zabrzezie, Wołożyn, Pierszaje. Nadto od strony Pierwszaj głęboko w terytorium ruskie aż po Hajnę ciągnął się klin osadnictwa litewskiego, którego kierunek wytyczają osady Bakszty (na zachód od Zasławia), Dekszniany, Bakszty (4 miejscowości) na północny wschód od Radoszkowicz. Na południowy zachód od Mińska nomenklatury litewskie, stanowiące przedłużenie pasma pierszajskiego kończą się w okolicach Iwieńca. Granica ta na pewnych odcinkach wybiegła daleko na zachód od linii osad Krywicze i została najwidoczniej osiągnięta nie w dobie plemiennej, ale później, w czasach świetności Połocka, czyli do początku XIII w.

Kierunki ekspansji osadniczej Rusi połockiej na zachód od linii osad Krywicze wytyczają miejscowości typu Rusaki.

²⁹ H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, s. 81 n.; tenże, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* t. I, Wilno 1931, s. 53.

³⁰ L. W. Aleksiejew, *Połockaja ziemia*, s. 173 nn.

Przebieg pogranicza litewsko-krywickiego, odtworzony na podstawie źródeł toponomastycznych, daje się skontrolować przy pomocy materiałów archeologicznych. Dane archeologiczne, zebrane przez F. D. Gurewicz, wytyczają — jak dotąd — granicę litewsko-ruską na przełomie I/II tysiąclecia n.e. w bardzo ogólnym tylko zarysie, a to w wyniku niedostatecznych jeszcze badań wykopaliskowych. Tym niemniej pozwalają one stwierdzić, że w drugiej połowie I tysiąclecia kurhany wschodnio-litewskie obejmowały nie tylko okolice jezior Świr i Narocz³¹, lecz sięgały znacznie dalej na wschód po rzekę Serweczę (czyli po Krywicze Serweckie), po osady Wołkołata, Gelenowo i Jelenowo. Również Radoszkowicze (i — ma się rozumieć — pobliskie Bakszty z Deksznianami) były w zasięgu osadnictwa litewskiego. Natomiast osadnictwo słowiańskie na przełomie obu tysiącleci dotarło do jeziora Miadzioł i przesunęło się na wschodni brzeg jeziora Świr w okolicy Zaswirza. Dalej na zachód dotarli Krywicze na odcinku między Wilią a Berezyną, zaludnili mianowicie okolice Horodziłowa (gdzie leżą Połoczany) aż po Wysokie pod Łoskiem w XI—XII w. W drugiej połowie I tysiąclecia Słowianie krywiccy zasiedlili też Nowogródzczyznę i dotarli do rzeki Zelwy.

Dane archeologiczne potwierdzają więc wnioski wysnute z toponomastyki i mają nad nimi tę wyższość, że pozwalają względnie dokładnie datować postępy osadnictwa słowiańskiego po Świr i Łosk na pierwsze dwa stulecia II tysiąclecia. Archeologia świadczy również, zgodnie z toponomastyką, że na obszarze pogranicznym od linii osad Krywicze po Świr i Łosk istniało osadnictwo zarówno litewskie, jak i ruskie obok siebie. Zabytki archeologiczne typu litewskiego istnieją bowiem na terenach słowiańskich i odwrotnie, wyspy rusczyzny pojawiają się na terytorium litewskim³².

Ежи Охманьски

ЛИТОВСКО-КРИВИЧСКИЕ РУБЕЖИ В ПЛЕМЕННОЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПЕРИОД

Этнический литовско-славянорусской рубеж в племенной период в общих чертах восстановим по топонимическим источникам. Именно на западном рубеже полоцкой и минской земли сохранились названия поселений производные от племенных типа Кривичи. Эти названия нельзя отнести к более позднему периоду чем XII—XIII в., когда это племенное название вышло из употребления. Их нельзя датировать и ранее VII—VIII вв., так как всего тогда Кривичи заняли свои исторические пределы. В свете названий Кривичи видно, что от Логойска литовско-кривичская граница направлялась на север, поворачивая к р. Сервечь, дабы обойдя литовские Докшичи с востока достигнуть реки и города Десны. Кривические поселения рано перешагнули на запад от Новогрудка на уровне Белицы, однако заселение правого берега Немена не приняло значительных размеров. Река Зельва на уровне Волко-

³¹ Taki zasięg tych kurhanów wyznacza A. Tautavičius, *Wostoczno-litowski-je kurgany*, [w:] *Woprosy etniczieskoj istorii narodow Pribaltiki po dannym archeologii, etnografii i antropologii*, s. 128—153 i mapa s. 143.

³² F. D. Gurewicz, op. cit., mapy 28, 58, 115 oraz tekst s. 136—137. Mapy zawierają mylące sygnatury. Na mapie 28 sygnatura 3 oznacza w rzeczywistości kurhan-ny litewskie, a sygnatura 4 — kurhany długie, a nie odwrotnie. Podobnie na mapie 58 sygnatury 4 i 5 należy zamienić. Błędnie są zlokalizowane Radoszkowicze (nr 45, 193), bo aż za Mołodeczczem w miejsce Horodziłowa.

выска составляла дальнейший участок литовско-кривичской границы с тем, что северная часть позднейшего волковыского повета оставалась литовской. На левом берегу Немена оставался остров литовских поселений (с примесью ятвяжских) — волость Здател. Расположенные в нескольких десятках километров на запад от линии начертанной поселениями Кривичи, местностей типа Русаки определяют литовско-русский рубеж в раннем средневековье. Данные топонимики в основном согласуются с результатами археологических исследований, которые позволяют установить присутствие славянорусского элемента в окрестностях Свири и Лоска в начале II тысячелетия н. э.

Jerzy Ochmański

LA FRONTIÈRE ETHNIQUE ENTRE LES LITUANIENS ET LES KRYWICZE AU TEMPS DE L'ORGANISATION TRIBALE ET AU MOYEN ÂGE

La frontière ethnique ruthéno-lituanienne au temps de l'organisation tribale peut être approximativement établie sur la base des données toponymiques. Dans le bord occidental du territoire de Połock et de Mińsk, plusieurs localités s'appellent Krywicze, du nom de la tribu des Krywicze. Ces toponymes n'ont pu naître à une époque postérieure aux XIIe—XIIIe siècles, car dans ces siècles le nom de tribu Krywicze disparut, ni à une époque antérieure aux VIIe—VIIIe siècles, car c'est dans ces siècles que les Krywicze s'installèrent dans le territoire où nous les trouvons à l'époque historique. Sur la base des toponymes Krywicze, nous voyons que la frontière entre les Lituaniens et les Krywicze allait de Łohojsk vers le Nord, tournait ensuite jusqu'à la rivière Serweczka, et passant à l'Est de la localité lituanienne Dokszyce, atteignait la rivière et le bourg fortifié Dżisna. Les Krywicze passèrent de bonne heure le Niemen à l'Ouest de Nowogródek, à la hauteur de Bielica, mais ils ne progressèrent pas beaucoup sur la rive droite de ce fleuve. La rivière Zelwa constituait, à la hauteur de Wołkowysk, un autre segment de la frontière entre les Krywicze et les Lituaniens; cependant, la partie septentrionale de ce qui devait par la suite être le département (*powiat*) de Wołkowysk, demeurait lituanienne. Sur la rive gauche du Niemen resta un petit îlot de population lituanienne (mêlée avec des Jadvingues): le domaine de Zdzięcioł. Situées à quelques dizaines de kilomètres à l'Ouest de la ligne reliant les localités appelées Krywicze, les localités appelées Rusaki nous indiquent la frontière ruthéno-lituanienne au haut moyen âge. Les données toponymiques s'accordent en général avec les résultats des recherches archéologiques, qui nous montrent la présence de l'élément ruthène aux environs de Swir et de Łosk au début du IIe millénaire de notre ère.